

Η ιστορία της Πωγωνιανής Ιωαννίνων

Εκτελεστική περίληψη

Η σημερινή Πωγωνιανή, παλαιότερα Βοστίνα, είναι ένας ακριτικός οικισμός του Πωγωνίου, κοντά στα ελληνοαλβανικά σύνορα, με επίσημη μετονομασία το 1928 και ένταξη στον Δήμο Πωγωνίου το 2010. Παρά το σχετικά μικρό σημερινό της μέγεθος, είχε ιστορικό βάρος πολύ μεγαλύτερο από τον σημερινό της πληθυσμό: υπήρξε έδρα του οθωμανικού καζά Πωγωνίου, διοικητικό κέντρο της επαρχίας, σημαντικός σχολικός τόπος στον Μεσοπόλεμο και κόμβος οδικών και στρατιωτικών κινήσεων στον 20ό αιώνα. Ο μόνιμος πληθυσμός της Δημοτικής Κοινότητας Πωγωνιανής ήταν 441 κάτοικοι το 2021, ενώ στην απογραφή του 2001 ο οικισμός είχε 583 κατοίκους, γεγονός που δείχνει τη μακρά τάση δημογραφικής συρρίκνωσης. ¹

Η αρχαιότερη ιστορία της Πωγωνιανής δεν τεκμηριώνεται με απόλυτη βεβαιότητα στο ακριβές σημείο του σύγχρονου οικισμού. Η ασφαλέστερη οδός είναι να ιδωθεί η Πωγωνιανή μέσα στην ιστορική γεωγραφία της κοιλάδας του Γορμού και του ευρύτερου Πωγωνίου: εκεί αποκαλύφθηκαν προϊστορικοί και αρχαίοι οικισμοί, ταφικά σύνολα και οχυρώσεις με χρήση από τον 12ο έως τον 2ο αιώνα π.Χ., ενώ αρκετές θέσεις γνωρίζουν επανάχρηση και στους μεσαιωνικούς χρόνους. Άρα, η περιοχή της σημερινής Πωγωνιανής ανήκει σε μια ζώνη μακράς κατοίκησης και διέλευσης, έστω κι αν η ακριβής συνέχεια του ίδιου του οικισμού δεν είναι πάντοτε αποδείξιμη. ²

Η μεσαιωνική και μεταβυζαντινή ιστορία είναι στενά δεμένη με την εκκλησιαστική γεωγραφία του Πωγωνίου. Η παράδοση περί Αρχιεπισκοπής Πωγωνιανής είναι ισχυρή στις εκκλησιαστικές και τοπικές πηγές, αλλά το πού ακριβώς βρισκόταν η «παλαιά Πωγωνιανή» και πώς σχετίζεται με τη σύγχρονη Βοστίνα/Πωγωνιανή δεν είναι σε όλα τα σημεία οριστικά λυμένο. Το ίδιο ισχύει και για την ετυμολογία τόσο του «Πωγώνι» όσο και του «Βοστίνα». Στο παρόν δοκίμιο σημειώνω ρητά αυτά τα σημεία ως υποθέσεις ή ως «μη προσδιορισμένα» όταν η διαθέσιμη τεκμηρίωση δεν επαρκεί. ³

Σημείωση για τη μεθοδολογία και τις υποθέσεις

Το βασικό μεθοδολογικό πρόβλημα είναι ότι η ονομασία «Πωγωνιανή» εμφανίζεται σε πηγές με περισσότερες από μία σημασίες: άλλοτε δηλώνει τον σύγχρονο οικισμό που ως το 1928 λεγόταν Βοστίνα, άλλοτε μια παλαιότερη εκκλησιαστική ή ιστορική εστία του Πωγωνίου, η οποία η τοπική παράδοση συνδέει με τη Διπαλίτσα και την περιοχή του Μολυβδοσκεπάστου. Επομένως, κάθε αναφορά σε «Αρχιεπισκοπή Πωγωνιανής» ή σε «παλαιά Πωγωνιανή» δεν ταυτίζεται αυτομάτως με τον σημερινό οικισμό. Αυτό είναι η σημαντικότερη επιφύλαξη που πρέπει να έχει κανείς όταν διαβάσει τις πηγές. ⁴

Δεύτερη βασική επιφύλαξη αφορά τη χρονολόγηση της συγκρότησης της Βοστίνας ως χωριστού οικισμού. Η δημοτική ιστοσελίδα, συνοψίζοντας τοπική ιστοριογραφία που ανάγεται στον Ι. Λαμπρίδη, αναφέρει ότι ο οικισμός συγκροτήθηκε «μάλλον μετά το 1550» και ότι εγκαταστάθηκαν εκεί εξισλαμισμένοι πληθυσμοί σε δύο κύματα, στα μέσα του 16ου και στα μέσα του 17ου αιώνα. Επειδή αυτή η διατύπωση είναι ήδη υποθετική και δεν συνοδεύεται στην ιστοσελίδα από δημοσιευμένο πρωτογενές οθωμανικό τεκμήριο, τη χρησιμοποιώ εδώ ως τεκμηριωμένη τοπική παράδοση και όχι ως απολύτως κλεισμένο ιστορικό πόρισμα. ⁵

Τρίτη επιφύλαξη: για ορισμένες κατηγορίες που ζητήσατε —ιδίως για χωριό-ειδική συμμετοχή στο 1821, για ακριβή γεγονότα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου μέσα στον ίδιο τον οικισμό, καθώς και για πλήρη ονοματολόγιο «σημαντικών προσώπων» αποκλειστικά της Πωγωνιανής— η ανοιχτή ψηφιακή τεκμηρίωση που εντόπισα είναι αποσπασματική. Σε αυτά τα σημεία το σημειώνω ρητά ως **μη προσδιορισμένο** ή ως συμπέρασμα που στηρίζεται σε ευρύτερα περιφερειακά δεδομένα του Πωγωνίου. ⁶

Τοπογραφία, προϊστορία και αρχαιότητα

Η Πωγωνιανή βρίσκεται στο βορειοδυτικό τμήμα του Νομού Ιωαννίνων, στις παρυφές του όρους Μπόζοβο, σε περιοχή που ανήκει στην ιστορική γεωγραφία του Πωγωνίου. Το Πωγώνι συνολικά ορίζεται από ένα πλέγμα φυσικών ορίων — Νεμέρτσικα, Τσαμαντάς, Κασιδιάρης, Μακρύκαμπος — και από το σύνορο με την Αλβανία, κάτι που εξηγεί γιατί διαχρονικά λειτούργησε ως τόπος διέλευσης, επαφής και στρατηγικού ελέγχου. ⁷

Η ασφαλέστερη αρχαιολογική αφετηρία για την ιστορία της Πωγωνιανής είναι η κοιλάδα του ποταμού Γορμού, στον ευρύτερο χώρο της οποίας ανήκει. Η Εφορεία Αρχαιοτήτων Ιωαννίνων αναφέρει ότι η κοιλάδα του Γορμού αποτελεί σημαντικό φυσικό πέρασμα προς και από τη γειτονική Αλβανία και ότι από το 1979 έγιναν εκεί πολυετείς ανασκαφές. Οι έρευνες αποκάλυψαν πέντε οικιστικές μονάδες με καμπύλα ή ορθογώνια κτίσματα, αναλημματικούς ή οχυρωματικούς περιβόλους, καθώς και τουλάχιστον είκοσι πέντε συστάδες ταφικών τύμβων, από τις οποίες ερευνήθηκαν έξι με περισσότερους από εκατό τάφους. Η χρήση αυτών των θέσεων εκτείνεται από τον 12ο έως τον 2ο αιώνα π.Χ., ενώ παρατηρείται επανάχρηση και στους μεσαιωνικούς χρόνους. ⁸

Αυτό το εύρημα έχει βαρύνουσα σημασία για την ιστορία της Πωγωνιανής, όχι επειδή αποδεικνύει άμεσα αρχαίο οικισμό ακριβώς κάτω από το σύγχρονο χωριό, αλλά επειδή δείχνει ότι ο ευρύτερος χώρος του Πωγωνίου ήταν ήδη από την Ύστερη Εποχή του Χαλκού και την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου πυκνά οργανωμένος, με μικρές οικιστικές και ταφικές ενότητες προσαρμοσμένες σε ημιορεινό περιβάλλον και σε ελεγχόμενα περάσματα. Πρόκειται, λοιπόν, για τεκμηριωμένη **ιστορική υπόθεση**: η Πωγωνιανή ανήκει σε μια γεωγραφία με βαθύ προϊστορικό υπόβαθρο, έστω κι αν ο ίδιος ο σημερινός οικισμός δεν έχει αποδώσει ακόμη αντίστοιχο ανασκαφικό σύνολο. ⁹

Ιδιαίτερα εντυπωσιακό είναι το νεκροταφείο τύμβων της Μερόπης και των γειτονικών θέσεων στο Πωγώνι. Σε σχετικό αρχαιολογικό δημοσίευμα αναφέρεται ότι οι τύμβοι έδωσαν κιβωτιόσχημους τάφους της Ύστερης Εποχής του Χαλκού, ενώ από ασύλητο τάφο του 4ου αιώνα π.Χ. προήλθαν, μεταξύ άλλων, πυξίδα, μυροδοχεία και νόμισμα των Μολοσσών. Η πληροφορία αυτή εντάσσει τον χώρο σε δίκτυα του ηπειρωτικού κόσμου της κλασικής και ελληνιστικής περιόδου. ¹⁰

Για την ίδια την «τοπική αρχαιότητα» της Πωγωνιανής, με τη στενή έννοια του σύγχρονου χωριού, το ασφαλέστερο συμπέρασμα είναι το εξής: **μη προσδιορισμένο** ως προς την ακριβή αρχαία εγκατάσταση στο ίδιο σημείο, αλλά ισχυρά τεκμηριωμένο ως προς τη συμμετοχή του άμεσου περιβάλλοντος σε μια αρχαιολογικά πλούσια ζώνη κατοίκησης, διακίνησης και οχύρωσης. ⁸

Μεσαιωνική περίοδος και εκκλησιαστική γεωγραφία

Η μεσαιωνική ιστορία του Πωγωνίου διαβάζεται κυρίως μέσα από την εκκλησιαστική του οργάνωση και τη διάρκεια χρήσης των ίδιων φυσικών διαδρόμων που είχαν ήδη αξιοποιηθεί στην προϊστορία και την αρχαιότητα. Η Εφορεία Αρχαιοτήτων Ιωαννίνων σημειώνει ρητά ότι οι οικισμοί και τα νεκροταφεία της κοιλάδας του Γορμού παρουσιάζουν επανάχρηση στους μεσαιωνικούς χρόνους,

στοιχείο που δείχνει συνέχεια της «χρήσης του τοπίου» και όχι αναγκαστικά αδιάκοπη συνέχεια των ίδιων οικισμών. ¹¹

Στις εκκλησιαστικές και τοπικές μελέτες απαντά σταθερά η Αρχιεπισκοπή Πωγωνιανής, αργότερα δε και η εξέλιξή της σε μητρόπολη ή η συνένωσή της με άλλες επισκοπικές περιφέρειες. Η σχετική βιβλιογραφία είναι παλαιά αλλά σημαντική: χρησιμοποιείται από νεότερες διατριβές και εκκλησιαστικές συνθέσεις για την ιστορία της Ηπείρου, της Δρυϊνουπόλεως και του Πωγωνίου. Όμως, το ακριβές χρονολογικό σημείο ίδρυσης της Αρχιεπισκοπής και το ακριβές γεωγραφικό της επίκεντρο δεν μπορούν να θεωρηθούν πλήρως λυμένα μόνο από τις διαθέσιμες στο διαδίκτυο πηγές. ¹²

Η τοπική ιστοριογραφία του Δήμου Πωγωνίου συνδέει την ονομασία «Πωγώνι» είτε με τον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Δ΄ Πωγωνάτο είτε με παλαιότερη πόλη ονομαζόμενη «Πωγωνιανή» κοντά στη Διπαλίτσα, η οποία, κατά την παράδοση, είχε ιδρυθεί στη βυζαντινή εποχή. Αυτές οι εκδοχές είναι σημαντικές ως μνήμη και ιστορική αυτοσυνείδηση του τόπου, αλλά πρέπει να ληφθούν ως **μη οριστικά τεκμηριωμένες υποθέσεις** και όχι ως αδιαφιλονίκητα πορίσματα. ¹³

Από την άλλη πλευρά, η ύπαρξη ενός παλαιότερου εκκλησιαστικού-πολιτισμικού κέντρου στην περιοχή ενισχύεται έμμεσα από την ιστορία της μνημειακής ζωγραφικής. Νεότερη έρευνα για τις εκκλησίες της Μεταμορφώσεως στη Ρεπετίστα και του Αγίου Αθανασίου στον Άνω Παρακάλαμο αναφέρεται ρητά στην «Palià Pogdoriani» και στη ζωγραφική εξέλιξη της περιοχής ως το 1546, ενώ και μελέτη στο *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* εντάσσει τις εκκλησίες της περιοχής σε ένα ζωντανό μεταβυζαντινό εργαστηριακό περιβάλλον. Αυτό δεν λύνει οριστικά το χωροταξικό ζήτημα, αλλά επιβεβαιώνει ότι ο χώρος του παλαιού Πωγωνίου ήταν εκκλησιαστικά και καλλιτεχνικά δραστήριος στον ύστερο Μεσαίωνα και στην πρώιμη οθωμανική εποχή. ¹⁴

Κατά συνέπεια, η μεσαιωνική περίοδος της Πωγωνιανής πρέπει να ιδωθεί ως ιστορία ενός **χώρου** περισσότερο παρά ενός απολύτως συνεχούς και αμετάβλητου οικισμού: χώρος συνόρων, διελεύσεων, μνημειακής ζωής και εκκλησιαστικής συγκρότησης, όπου η ταύτιση του σημερινού χωριού με όλες τις παλαιότερες μνείες χρειάζεται αυστηρή προσοχή. ¹⁵

Η οθωμανική περίοδος

Η οθωμανική περίοδος είναι το σημείο όπου η ιστορία της Βοστίνας/Πωγωνιανής γίνεται πιο συγκεκριμένη. Σύμφωνα με τη δημοτική ιστοσελίδα, που συνοψίζει παλαιότερη ηπειρωτική ιστοριογραφία, η Βοστίνα ως διακριτός οικισμός φαίνεται να συγκροτήθηκε μάλλον μετά το 1550· αναφέρονται δύο κύματα εγκατάστασης εξισλαμισμένων Αλβανών, ένα στα μέσα του 16ου και ένα στα μέσα του 17ου αιώνα. Στο ίδιο πλαίσιο αναφέρεται ότι χριστιανικοί πληθυσμοί μετακινήθηκαν στην περιοχή του Άι-Λια και εργάζονταν πλέον ως τσιφτήδες στις υπηρεσίες μπέηδων και αγάδων. Επειδή αυτά τα στοιχεία στηρίζονται σε τοπική σύνθεση και όχι σε ανοιχτά δημοσιευμένο πρωτογενές οθωμανικό κατάστιχο στο οποίο να έχουμε άμεση πρόσβαση, τα καταγράφω ως **τεκμηριωμένη τοπική εκδοχή** και όχι ως οριστική αποτύπωση. ⁵

Η ίδια πηγή αναφέρει ότι οι μουσουλμάνοι κάτοικοι έχτισαν τέμενος στο κέντρο του οικισμού και ότι ο μιναρές διατηρούνταν έως το 1950, όταν κατέρρευσε. Συμπληρωματικά, ο Δήμος Πωγωνίου τεκμηριώνει και άλλο οθωμανικό/ισλαμικό αποτύπωμα: μετά το 1750, το μοναστήρι του Άι-Γιώργη μετατράπηκε σε τεκέ, με κτίρια λατρείας, αποθήκες, στέρνα, χώρους υποδοχής και έκταση περίπου 200 στρεμμάτων. Το αποτύπωμα αυτό δείχνει ότι η Βοστίνα δεν ήταν απλώς ένα μικρό χωριό, αλλά τόπος όπου συμπυκνώθηκαν διοικητικές, θρησκευτικές και γαιοκτητικές λειτουργίες της οθωμανικής ενδοχώρας. ¹⁶

Η σημαντικότερη διοικητική πληροφορία είναι ότι η Βοστίνα υπήρξε έδρα του καζά Πωγωνίου, ο οποίος υπαγόταν στην υποδιοίκηση Αργυροκάστρου. Αυτή η πληροφορία επιβεβαιώνεται τόσο από τη δημοτική ιστορία όσο και από την οθωμανική στατιστική του σαλαναμέ του 1895, όπου εμφανίζεται το «κασαμπά του Πωγωνιού» και δηλώνεται ρητά ότι η έδρα του καζά ήταν στη Βοστίνα. Στο ίδιο σαλαναμέ, ο κασαμπάς του Πωγωνίου καταγράφεται με 262 χανέδες, 629 άρρηνες και 694 θήλεις, δηλαδή σύνολο 1.323 κατοίκους. Πρόκειται για ένα από τα πιο χρήσιμα ανοιχτά διαθέσιμα οθωμανικά αριθμητικά τεκμήρια για τη Βοστίνα στα τέλη του 19ου αιώνα. ¹⁷

Ως προς τη φορολογία, οι ανοιχτές πηγές που εντόπισα δεν έδωσαν πλήρες χωριό-ειδικό οθωμανικό φορολογικό κατάστιχο για τη Βοστίνα από τον 15ο έως τον 18ο αιώνα. Το καλύτερα ορατό στοιχείο είναι μια τοπική ετυμολογική παράδοση: ότι το όνομα «Βοστίνα» ίσως προήλθε από το τουρκικό «Μπόστι», επειδή εκεί προσέρχονταν κάτοικοι ογδόντα τριών χωριών για την καταβολή φόρων. Η εξήγηση αυτή είναι ιστορικά ενδιαφέρουσα αλλά **μη αποδεδειγμένη**. Άλλες τοπικές ετυμολογίες τη συνδέουν με βοσκήσιμο τόπο ή με «λουλουδότοπο». Επομένως, το ασφαλές συμπέρασμα δεν είναι η ετυμολογική βεβαιότητα, αλλά το ότι η συλλογική μνήμη της περιοχής συνέδεσε τη Βοστίνα με φορολογικές και διοικητικές λειτουργίες. ⁵

Η ύστερη οθωμανική περίοδος άφησε και σαφή μνημειακά ίχνη εκσυγχρονισμού. Τα δεκαέξι λιθόκτιστα διατηρητέα γεφύρια της επαρχιακής οδού Χάνι Δελβινακίου-Πωγωνιανής χρονολογούνται στα 1893-1895 και ο Δήμος Πωγωνίου τα συνδέει άμεσα με τις προσπάθειες εκσυγχρονισμού της τελευταίας περιόδου της Τουρκοκρατίας. Η ίδια πηγή τα χαρακτηρίζει μέρος της πρώτης αμαξιτής οδού που συνέδεε την έδρα του καζά με το βασικό οδικό δίκτυο προς Ιωάννινα, Πρέβεζα, Αγίους Σαράντα και Μοναστήρι. Αυτό είναι κρίσιμο: η Βοστίνα ήταν διοικητικός και κυκλοφοριακός κόμβος. ¹⁸

Στην ίδια λογική εντάσσεται και το Σεράι του Μπέη στην Πωγωνιανή. Ο Δήμος το περιγράφει ως τριώροφο κτίριο, θερινή οικία του Ισμαήλ Εφέντη, Μπέη της Θεσσαλίας, σημαντικό δείγμα οθωμανικής σαραγιακής αρχιτεκτονικής, με εγκατάσταση γύρω στο 1880. Το κτίριο έχει ιστορική σημασία όχι μόνο αρχιτεκτονική αλλά και κοινωνική, επειδή αργότερα συνδέθηκε με τις μεσοπολεμικές εκπαιδευτικές και προνοιακές χρήσεις του χωριού. ¹⁹

Τέλος, η ύστερη οθωμανική περίοδος φαίνεται και στο σχολικό αποτύπωμα. Το Σχολαρχείο/Ελληνικό σχολείο της Βοστίνας λειτουργούσε ήδη πριν από το 1929, ενώ το διδακτήριο άρχισε να ανεγείρεται το 1892 και ολοκληρώθηκε το 1897. Αυτό δείχνει ότι λίγο πριν από το τέλος της οθωμανικής εξουσίας η Βοστίνα διέθετε ήδη οργανωμένη ελληνική παιδευτική παρουσία, κάτι που εναρμονίζεται με τον κομβικό ρόλο της ως τοπικού κέντρου. ²⁰

Από τον ύστερο 19ο αιώνα στον εικοστό αιώνα

Στο κατώφλι της ενσωμάτωσης της περιοχής στο ελληνικό κράτος, η Βοστίνα εμφανίζεται ως το διοικητικό κέντρο του καζά Πωγωνίου και ως ένας οικισμός με εκκλησία, σχολείο, οδικό δίκτυο και οθωμανικά διοικητικά κτίρια. Μετά την απελευθέρωση της περιοχής το 1913, η Βοστίνα παρέμεινε πρωτεύουσα του Πωγωνίου έως το 1922, όταν ο ρόλος αυτός μεταφέρθηκε στο Δελβινάκι. Επισήμως, ο οικισμός ορίστηκε έδρα της κοινότητας Βοστίνης το 1919, μετονομάστηκε σε Πωγωνιανή το 1928, και το 2010 εντάχθηκε στον Δήμο Πωγωνίου. ²¹

Η μετονομασία του 1928 έχει βαρύνουσα συμβολική σημασία. Η δημοτική ιστορία αναφέρει ότι το νέο όνομα δόθηκε «σε ανάμνηση της Παλιάς Πωγωνιανής στη Διπαλίτσα (Μολυβδοσκεπάστο)». Πρόκειται για μια τυπική μεσοπολεμική πράξη επανασύνδεσης του τοπωνυμίου με ένα βαθύτερο ιστορικό και εκκλησιαστικό παρελθόν, δηλαδή για μια πολιτισμική ανασημασιοδότηση του τόπου. ²¹

Ο Μεσοπόλεμος υπήρξε περίοδος ιδιαίτερης σημασίας για την Πωγωνιανή. Το 1923 ιδρύθηκε το Εθνικό Οικοτροφείο Αρρένων Πωγωνίου, στεγασμένο στο παλιό τουρκικό διοικητήριο, με σκοπό την περίθαλψη ορφανών και προσφυγοπαίδων από τη Μικρά Ασία και κυρίως από τις αλβανοκρατούμενες περιοχές της Βορείου Ηπείρου. Το 1924 ιδρύθηκε το Γυμνάσιο Βοστίνας-Πωγωνιανής, ενώ σε πολύ σύντομο διάστημα εκδόθηκε και το σχετικό διάταγμα ίδρυσης σχολείου μέσης εκπαίδευσης στη Βοστίνα Ηπείρου. Ο Δήμος και τοπικές μελέτες υπογραμμίζουν ότι εδώ η πολιτεία επιχείρησε να μετατρέψει έναν ακριτικό τόπο σε κέντρο παιδείας και κοινωνικής φροντίδας για πληθυσμούς που βρέθηκαν σε οριακή κατάσταση μετά τους πολέμους και τον ξεριζωμό. ²²

Για τη σχέση της Πωγωνιανής με την Επανάσταση του 1821, τα διαθέσιμα χωριό-ειδικά στοιχεία είναι **μη προσδιορισμένα**. Ωστόσο, σε επίπεδο ευρύτερου Πωγωνίου οι πηγές μιλούν για σημαντική συμμετοχή Πωγωνησίων αγωνιστών, ενώ ήδη από το 1776-1778 η περιοχή είχε δεχθεί τις περιοδείες του Αγίου Κοσμά του Αιτωλού σε γειτονικά χωριά όπως τα Δολιανά και το Βασιλικό, κάτι που δείχνει την ένταξη του χώρου σε ζώνη ελληνορθόδοξης παιδευτικής και θρησκευτικής κινητοποίησης πριν από το 1821. ²³

Κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο η Πωγωνιανή και το Πωγώνι βρέθηκαν πολύ κοντά στο ελληνοϊταλικό μέτωπο. Μελέτη για τα ιστορικά μοναστήρια της ακριτικής επαρχίας σημειώνει ότι το κτιριακό συγκρότημα του Ιεροδιδασκαλείου/σχολικών ιδρυμάτων στην Πωγωνιανή μετατράπηκε σε στρατιωτικό νοσοκομείο στην εποποιία 1940-1941. Σε περιφερειακό επίπεδο, η γέφυρα Γκρέτσι στον Γορμό —κομβικό έργο του χώρου του Πωγωνίου— ανατινάχθηκε από τον ελληνικό στρατό τη νύχτα της 28ης προς 29η Οκτωβρίου 1940, αποκαταστάθηκε προσωρινά από τους Ιταλούς, καταστράφηκε ξανά τον Ιούλιο του 1943 από βρετανικούς συνδέσμους και τμήματα εφεδρικών οργανώσεων ΕΔΕΣ και ΕΑΜ, και επισκευάστηκε μεταπολεμικά. Αυτά τα γεγονότα δείχνουν ότι η ιστορία του πολέμου στην Πωγωνιανή είναι αξεχώριστη από τον έλεγχο των διαβάσεων και των υποδομών της παραμεθορίου. ²⁴

Για την περίοδο της Κατοχής μέσα στον ίδιο τον οικισμό δεν εντόπισα, στις ανοιχτές πηγές που ερεύνησα, λεπτομερές χρονολόγιο ειδικά για την Πωγωνιανή. Αντίθετα, για τον Εμφύλιο υπάρχει τουλάχιστον μια σαφής ένδειξη ότι ο οικισμός ή ο άμεσος χώρος του υπήρξε πεδίο σύγκρουσης: δημοσίευση στρατιωτικής ιστορίας καταγράφει εξαφανισθέντα λοχία σε μάχη στην Πωγωνιανή Ιωαννίνων στις 3 Νοεμβρίου 1948, ενώ οι μάχες της Μουργκάνας τον Σεπτέμβριο του 1948 δείχνουν πόσο στρατηγικός ήταν συνολικά ο παραμεθόριος άξονας του Πωγωνίου. Πέρα από αυτές τις ενδείξεις, η ακριβής μικροϊστορία του οικισμού στον Εμφύλιο παραμένει **μη προσδιορισμένη** και απαιτεί επιτόπια αρχειακή έρευνα. ²⁵

Η δημογραφική εικόνα φανερώνει το μεταπολεμικό βάρος της μετανάστευσης και της εσωτερικής αποψίλωσης. Το 2001 ο οικισμός είχε 583 κατοίκους· το 2021 η Δημοτική Κοινότητα Πωγωνιανής καταγράφηκε με 441 κατοίκους. Ακόμη κι αν τα διοικητικά επίπεδα δεν είναι απόλυτα ταυτόσημα σε κάθε απογραφή, η ορατή μακρά καμπύλη είναι αυτή της συρρίκνωσης. Η ξενιτιά, εξάλλου, είναι πυρηνικό θέμα του πωγωνίσου και του πολυφωνικού τραγουδιού της περιοχής, στοιχείο που συνδέει άμεσα τη δημογραφική πραγματικότητα με την πολιτισμική μνήμη. ²⁶

Κοινωνία, οικονομία, πολιτισμός, θρησκεία και τοπωνυμία

Η οικονομική ταυτότητα της Πωγωνιανής και του ευρύτερου Πωγωνίου είναι παραδοσιακά αγροκτηνοτροφική. Οι ανοιχτές ψηφιακές πηγές δεν έδωσαν ολοκληρωμένο μακροχρόνιο στατιστικό πίνακα επαγγελματών ειδικά για τον οικισμό, όμως η συνδυασμένη εικόνα από τη φυσική γεωγραφία, τα εκθέματα του Λαογραφικού Μουσείου Πωγωνίου-Δερόπολης και τη διαχρονική έμφαση του Δήμου στην αγροδιατροφική ανάπτυξη επιτρέπει το ασφαλές συμπέρασμα ότι ο τόπος συγκροτήθηκε

ιστορικά πάνω σε μικτή οικονομία γεωργίας, κτηνοτροφίας και τοπικών δικτυώσεων εμπορίου και μετακίνησης. Το συμπέρασμα αυτό είναι **ερμηνευτική σύνθεση**, αλλά στηρίζεται σε άμεσα τεκμήρια για το περιβάλλον, τα εργαλεία και τις παραγωγικές προτεραιότητες του χώρου. ²⁷

Η αρχιτεκτονική της Πωγωνιανής συμπυκνώνει την ιστορία της. Ο κεντρικός ναός του Αγίου Νικολάου θεμελιώθηκε τον Νοέμβριο του 1872, λειτούργησε ήδη από τον Δεκέμβριο του 1873, το ξυλόγλυπτο τέμπλο έγινε το 1874 και τα επίσημα εγκαίνια πραγματοποιήθηκαν το 1894. Παράλληλα σώζονται ή μνημονεύονται το Παλιό Γυμνάσιο, το Σεράι του Μπέη, ο οθωμανικός τεκές του Άη-Γιώργη και τα δεκαέξι λιθόκτιστα γεφύρια της επαρχιακής οδού. Έτσι, ο οικισμός διατηρεί στρώματα ορθόδοξης, οθωμανικής, εκπαιδευτικής και τεχνικής κληρονομιάς σε μικρή ακτίνα. ²⁸

Από θρησκευτική σκοπιά, η Πωγωνιανή δεν είναι μόνο ένας χωρικός ενοριακός τόπος αλλά μέρος μιας βαρύτερης εκκλησιαστικής τοπιογραφίας του Πωγωνίου. Η παράδοση της Αρχιεπισκοπής Πωγωνιανής, η εγγύτητα και η ιστορική ακτινοβολία μονών όπως το Μολυβδοσκεπάστο και η ύπαρξη αρχιεακών σειρών της Ιεράς Μητροπόλεως Δρυϊνουπόλεως, Πωγωνιανής και Κονίσης καθιστούν την εκκλησιαστική ιστορία κεντρικό δρόμο για κάθε περαιτέρω έρευνα. ²⁹

Στο πεδίο του λαϊκού πολιτισμού, η Πωγωνιανή έχει σαφή παρουσία στον κόσμο του πολυφωνικού τραγουδιού. Το Πολυφωνικό Καραβάνι αναφέρει ότι η Πωγωνιανή έχει «το δικό της ύφος» στο πολυφωνικό τραγούδι και ιδιαίτερη θέση στον χάρτη της ζώσας παράδοσης. Παράλληλα, η μουσικολογική συζήτηση για το «πωγωνίσιο μουσικό ιδίωμα» και την πεντατονική του φυσιογνωμία δείχνει ότι ο τόπος δεν είναι απλώς φορέας εθνογραφικής μνήμης, αλλά ενεργό πεδίο ερμηνείας της ηπειρώτικης μουσικής ταυτότητας. ³⁰

Η γλωσσική εικόνα της περιοχής είναι επίσης σύνθετη. Το Πωγώνι ανήκει στον χώρο των βόρειων νεοελληνικών ιδιωμάτων, ενώ σύγχρονες γλωσσολογικές και ονοματολογικές μελέτες για τη Δρόπολη και το Πωγώνι αναδεικνύουν διασταυρώσεις ελληνικής διαλέκτου και αλβανικής, τόσο στη φρασεολογία όσο και στα επώνυμα και στα τοπωνυμικά στρώματα. Δεν διαθέτω από τις ανοιχτές πηγές επαρκές χωριό-ειδικό γλωσσάρι μόνο για την Πωγωνιανή· όμως η ευρύτερη γλωσσική θέση του οικισμού μέσα στο Πωγώνι είναι επαρκώς σαφής. ³¹

Η τοπωνυμία αποτελεί ίσως το πιο ενδιαφέρον αλλά και πιο αβέβαιο πεδίο. Το «Βοστίνα» έχει ανταγωνιστικές ετυμολογίες και καμία δεν αποδεικνύεται οριστικά από τις ανοιχτές πηγές που εξέτασα. Το «Πωγωνιανή», ως επίσημο μεταγενέστερο όνομα, είναι βέβαιο διοικητικά από το 1928 και συνδέεται σαφώς με μια προσπάθεια να αναβιώσει το ιστορικό και εκκλησιαστικό φορτίο της παλαιάς Πωγωνιανής. Άρα:

— ετυμολογία **Βοστίνα: μη προσδιορισμένη**

— ιστορική σχέση της σύγχρονης Πωγωνιανής με την «παλαιά Πωγωνιανή»: ισχυρή σε επίπεδο μνήμης και ονοματοδοσίας, αλλά όχι πλήρως κλεισμένη επιστημονικά. ³²

Ως προς τα «σημαντικά πρόσωπα» με αυστηρά χωριό-ειδικό κριτήριο, δεν εντόπισα από τις ψηφιακά ανοιχτές πηγές έναν ασφαλή, τεκμηριωμένο κατάλογο επιφανών προσώπων αποκλειστικά γέννημα ή οριστικά συνδεδεμένων μόνο με την Πωγωνιανή· αυτό το πεδίο παραμένει **μη προσδιορισμένο**. Αυτό δεν σημαίνει ότι δεν υπάρχουν· σημαίνει ότι απαιτείται τοπική αρχειακή εργασία σε ενοριακά, σχολικά, δημοτολογικά και αδελφικά αρχεία. ³³

Χρονολόγιο, πίνακες, χάρτες και οδηγός περαιτέρω έρευνας

Χρονολόγιο βασικών σταθμών

Χρονολογία	Γεγονός	Πηγή
12ος-2ος αι. π.Χ.	Χρήση οικισμών και ταφικών τύμβων στην κοιλάδα του Γορμού, στον άμεσο ιστορικό χώρο του Πωγωνίου	34
ύστερος Μεσαίωνας - 1546	Καλλιτεχνική/εκκλησιαστική δραστηριότητα στον χώρο της παλαιάς Πογδοριανής και της ευρύτερης περιοχής	14
μετά το 1550	Πιθανή συγκρότηση της Βοστίνας ως ξεχωριστού οικισμού, κατά την τοπική ιστοριογραφία	5
μετά το 1750	Μετατροπή του μοναστηριού του Άη-Γιώργη σε οθωμανικό τεκέ	35
1872-1874	Θεμελίωση, πρώτη λειτουργία και τέμπλο του Αγίου Νικολάου	5
1892-1897	Ανέγερση του διδακτηρίου του Σχολαρχείου/Ελληνικού σχολείου	20
1893-1895	Κατασκευή των 16 λιθόκτιστων γεφυριών της οδού Χάνι Δελβινακίου-Πωγωνιανής	18
1895	Σαλαναμές: ο κασαμπάς του Πωγωνίου, με έδρα τη Βοστίνα, καταγράφεται με 262 χανέδες και 1.323 κατοίκους	36
1913	Απελευθέρωση της περιοχής: η Βοστίνα παραμένει πρωτεύουσα του Πωγωνίου έως το 1922	5
1919	Επίσημος ορισμός του οικισμού ως έδρας της κοινότητας Βοστίνης	37
1923	Ίδρυση Εθνικού Οικοτροφείου Αρρένων Πωγωνίου	38
1924	Ίδρυση Γυμνασίου Βοστίνας-Πωγωνιανής	39
1928	Μετονομασία Βοστίνας σε Πωγωνιανή	37
1940-1941	Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα χρησιμοποιούνται ως στρατιωτικό νοσοκομείο κατά την εποποιία του '40	40
28-29 Οκτωβρίου 1940	Ανατίναξη της γέφυρας Γκρέτσι από τον ελληνικό στρατό	41
Ιούλιος 1943	Νέα καταστροφή της γέφυρας Γκρέτσι από βρετανικούς συνδέσμους και τοπικές αντιστασιακές δυνάμεις	41
3 Νοεμβρίου 1948	Καταγεγραμμένη μάχη στην Πωγωνιανή κατά τον Εμφύλιο	42
2010	Ένταξη στον Δήμο Πωγωνίου	37
2021	Μόνιμος πληθυσμός Δημοτικής Κοινότητας Πωγωνιανής: 441	43

Πίνακας δημογραφικών δεδομένων που τεκμηριώνονται ψηφιακά

Έτος	Μονάδα αναφοράς	Μέγεθος	Παρατήρηση	Πηγή
1895	κασαμπάς Πωγωνίου με έδρα στη Βοστίνα	262 χανέδες, 629 άρρενες, 694 θήλεις	Πρόκειται για οθωμανική διοικητική στατιστική του σαλαναμέ	36
2001	οικισμός Πωγωνιανή	583	Πραγματικός πληθυσμός οικισμού	44
2001	Κοινότητα Πωγωνιανής	880	Περιλάμβανε και γειτονικά κοινοτικά διαμερίσματα	45
2021	Δημοτική Κοινότητα Πωγωνιανής	441	Μόνιμος πληθυσμός	43

Μεταξύ 2001 και 2021, η χωρική ενότητα της Πωγωνιανής εμφανίζει καθαρή δημογραφική καθίζηση. Αν συγκρίνει κανείς το μέγεθος των 583 κατοίκων του οικισμού το 2001 με τους 441 κατοίκους της Δημοτικής Κοινότητας το 2021, η πτώση είναι της τάξης του 24% περίπου· επειδή όμως οι διοικητικές μονάδες δεν είναι απολύτως ισοδύναμες, ο ακριβής δείκτης πρέπει να χρησιμοποιείται με προσοχή. Η γενική τάση απομείωσης, πάντως, είναι αναμφισβήτητη. ⁴⁶

Προτεινόμενοι χάρτες και ψηφιακά τεκμήρια

Για χαρτογραφική και οπτική τεκμηρίωση, οι χρησιμότερες ανοιχτές ψηφιακές αφητηρίες που εντόπισα είναι οι εξής. Η σελίδα της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ιωαννίνων για την **Κοιλάδα Γορμού Πωγωνίου** είναι η καλύτερη αφητηρία για να δει κανείς τον αρχαιολογικό χώρο σε σχέση με το φυσικό πέρασμα και τις ανασκαφές. Η σελίδα **SearchCulture για την Πωγωνιανή** συγκεντρώνει 159 τεκμήρια που σχετίζονται με τον τόπο και προσφέρει και προβολή σε χάρτη, ενώ περιλαμβάνει επίσης δύο φωτογραφικά τεκμήρια. Η σελίδα **Γεωγραφία** του Δήμου Πωγωνίου βοηθά να κατανοήσει κανείς τα φυσικά όρια του Πωγωνίου. Για μνημειακή απεικόνιση της ίδιας της Πωγωνιανής, χρήσιμες είναι οι δημοτικές σελίδες για το **Σεράι του Μπέη**, τον **Οθωμανικό Τεκέ**, τα **16 γεφύρια** και το **Παλιό Γυμνάσιο**, επειδή διαθέτουν και φωτογραφικό υλικό. ⁴⁷

Αν θέλετε να κινηθείτε πιο ερευνητικά, προτείνω να αναζητήσετε στους παραπάνω συνδέσμους τις λέξεις-κλειδιά «Πωγωνιανή», «Βοστίνα», «Γορμός», «Γκρέτσι», «Άη Γιώργης», «Παλιά Πογδοριανή», «Διπαλίτσα» και «Πωγώνι». Με αυτές θα εντοπίσετε γρήγορα τόσο τεκμήρια μνήμης όσο και χάρτες ή εικόνες για την ιστορική ανάγνωση του τόπου. ⁴⁸

Πηγές κατά προτεραιότητα

Η αξιολόγηση που ακολουθεί στηρίζεται στην ποιότητα, την εγγύτητα προς τα πρωτογενή δεδομένα και τη χρησιμότητα για επιτόπια έρευνα.

Προτεραιότητα	Φορέας ή είδος πηγής	Γιατί είναι κρίσιμος	Πηγή
Πολύ υψηλή	ΕΛΣΤΑΤ	Επίσημες απογραφές πληθυσμού και οικισμών	46

Προτεραιότητα	Φορέας ή είδος πηγής	Γιατί είναι κρίσιμος	Πηγή
Πολύ υψηλή	Εφορεία Αρχαιοτήτων Ιωαννίνων	Πρωτογενής θεσμική περιγραφή αρχαιολογικών χώρων και μνημείων	49
Πολύ υψηλή	ΓΑΚ – Ιστορικό Αρχείο Ηπείρου / Ιστορικό Αρχείο-Μουσείο Ηπείρου	Δημόσιο αρχειακό σώμα για διοικητικά, εκπαιδευτικά, στρατιωτικά και ιδιωτικά τεκμήρια	50
Πολύ υψηλή	Greek Archives Inventory για τη Μητρόπολη Δρυϊνουπόλεως, Πωγωνιανής και Κονίτσης	Εντοπισμός εκκλησιαστικών φακέλων 1909–1977, χρήσιμων για ενορίες, σχολεία, γάμους, μονές	51
Υψηλή	Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών	Μεγάλη βιβλιοθήκη, αποθετήρια και τοπική βιβλιογραφία Ηπείρου	52
Υψηλή	Δήμος Πωγωνίου	Τοπικά ιστορικά λήμματα, μνημειακές περιγραφές, οδικά και πολιτισμικά δεδομένα	28
Υψηλή	SearchCulture / EKT	Ψηφιακός εντοπισμός τεκμηρίων, τοπωνυμικών συνδέσεων και φωτογραφιών	53
Μεσαία προς υψηλή	Ακαδημαϊκά άρθρα και διατριβές για Παλιά Πογδοριανή, Πωγώνι, γλώσσα, ονοματολογία	Ερμηνευτικό βάθος εκεί όπου οι τοπικές σελίδες δεν αρκούν	54
Συμπληρωματική	Τουρκικά Κρατικά Αρχεία	Αναγκαία για συστηματική έρευνα σε οθωμανικά κατάστιχα, φερμάνια και διοικητικές σειρές	55

Πού αξίζει να πας επιτόπου

Αν θέλεις να γράψεις σοβαρή τοπική μονογραφία για την Πωγωνιανή, τα σημαντικότερα επιτόπια βήματα είναι τα εξής. Πρώτα, επίσκεψη στα **ΓΑΚ – Ιστορικό Αρχείο Ηπείρου** και στο **Ιστορικό Αρχείο-Μουσείο Ηπείρου** στα Ιωάννινα για σχολικά, διοικητικά, στρατιωτικά, φωτογραφικά και ιδιωτικά τεκμήρια. Δεύτερο, εργασία στην **Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών** για τοπικά ημερολόγια, σπάνιες εκδόσεις, λευκώματα και παλαιές μελέτες Πωγωνίου. Τρίτο, έλεγχος της αρχειακής περιγραφής της **Ιεράς Μητροπόλεως Δρυϊνουπόλεως, Πωγωνιανής και Κονίτσης** για ενοριακά και μοναστηριακά δεδομένα. Τέταρτο, επιτόπια αυτοψία στην ίδια την Πωγωνιανή: Άγιος Νικόλαος, Παλιό Γυμνάσιο, Σεράι του Μπέη, Άη-Γιώργης/Τεκές, γεφύρια της επαρχιακής οδού, Λαογραφικό Μουσείο και, σε ευρύτερη ακτίνα, η κοιλάδα του Γορμού, οι τύμβοι της Μερόπης και το γεφύρι Γκρέτσι. ⁵⁶

Συγκεκριμένες προτάσεις για περαιτέρω έρευνα

Το σημαντικότερο ανοιχτό ζήτημα είναι η σχέση ανάμεσα στη σύγχρονη Πωγωνιανή και στην παλαιότερη «Πωγωνιανή» των εκκλησιαστικών και τοπικών παραδόσεων. Για να λυθεί καλύτερα, χρειάζεται συνδυασμός αρχαιολογικών, ονοματολογικών, εκκλησιαστικών και οθωμανικών τεκμηρίων.

Δεύτερο ανοιχτό ζήτημα είναι η ανασύνθεση της οθωμανικής φορολογίας της Βοστίνας ανά αιώνα, κάτι που δεν μπορεί να στηριχθεί μόνο στο σαλαναμέ του 1895 και απαιτεί συστηματική έρευνα σε δημοσιευμένα ή αδημοσίευτα **tahrir defterleri** και άλλες οθωμανικές σειρές. Τρίτο, χρειάζεται ειδική έρευνα για τη μικροϊστορία του χωριού στον πόλεμο του 1940–1941, στην Κατοχή και στον Εμφύλιο. Τέταρτο, αξίζει να συγκροτηθεί προφορικό αρχείο ζωής με τους τελευταίους κατοίκους και αποδήμους, επειδή χωρίς αυτό χάνεται η γέφυρα ανάμεσα στα αρχεία και στη βιωμένη κοινωνική ιστορία. ⁵⁷

Συνοπτικά, η Πωγωνιανή δεν είναι απλώς ένα ακόμη χωριό του Νομού Ιωαννίνων. Είναι ένας τόπος όπου συναντώνται η αρχαιολογία της διαβάσεως, η αμφίσημη μνήμη της παλαιάς Πωγωνιανής, η οθωμανική διοίκηση, η παραμεθόρια πολιτική του ελληνικού κράτους, η παιδεία των ακριτικών πληθυσμών, η ξενιτιά και ο πολυφωνικός πολιτισμός. Αυτό που μένει ακόμη να γραφτεί —και εδώ βρίσκεται το γόνιμο πεδίο για σένα— είναι η αυστηρά χωριό-ειδική, μικροϊστορική σύνθεση με βάση πρωτογενή αρχεία, επιτόπια αυτοψία και προφορικές μαρτυρίες. ⁵⁸

1 ³⁷ ΕΕΤΑΑ-Διοικητικές Μεταβολές των Οικισμών

https://eetaa.gr/eetaa/metaboles/oikmet_details.php?id=17778

2 ⁸ ¹¹ ¹⁵ ³⁴ ⁴⁷ ⁴⁹ ⁵⁸ Κοιλιάδα Γορμού Πωγωνίου

https://efaioa.gr/?page_id=1182&utm_source=chatgpt.com

3 ¹³ Ιστορία του Πωγωνίου - ΔΗΜΟΣ ΠΩΓΩΝΙΟΥ

https://pogoni.gr/%CE%B9%CF%83%CF%84%CE%BF%CF%81%CE%AF%CE%B1-%CF%84%CE%BF%CF%85-%CF%80%CF%89%CE%B3%CF%89%CE%BD%CE%AF%CE%BF%CF%85/?utm_source=chatgpt.com

4 ⁵ ¹⁶ ¹⁷ ²⁰ ²¹ ²² ²⁸ ³² ³⁸ Πωγωνιανή (Βοστίνα) - ΔΗΜΟΣ ΠΩΓΩΝΙΟΥ

<https://pogoni.gr/%CF%80%CF%89%CE%B3%CF%89%CE%BD%CE%B9%CE%B1%CE%BD%CE%BD%CE%AE-%CE%B2%CE%BF%CF%83%CF%84%CE%AF%CE%BD%CE%B1/>

6 ⁵¹ Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Δρυϊνουπόλεως, Πωγωνιανής ...

https://greekarchivesinventory.gak.gr/index.php/285d-pynk-axp7?utm_source=chatgpt.com

7 ²⁷ Γεωγραφία - ΔΗΜΟΣ ΠΩΓΩΝΙΟΥ

https://pogoni.gr/geografia/?utm_source=chatgpt.com

9 Η Εποχή Χαλκού στην Ήπειρο (Μέρος Β')

https://www.archaiologia.gr/blog/2012/12/31/%CE%B7-%CE%B5%CF%80%CE%BF%CF%87%CE%AE-%CF%87%CE%B1%CE%BB%CE%BA%CE%BF%CF%8D-%CF%83%CF%84%CE%B7%CE%BD-%CE%AE%CF%80%CE%B5%CE%B9%CF%81%CE%BF-%CE%BC%CE%AD%CF%81%CE%BF%CF%82-%CE%B2%CE%84/?utm_source=chatgpt.com

10 Οι τύμβοι Πωγωνίου Μερόπης

https://www.archaiologia.gr/blog/issue/%CE%BF%CE%B9-%CF%84%CF%8D%CE%BC%CE%B2%CE%BF%CE%B9-%CF%80%CF%89%CE%B3%CF%89%CE%BD%CE%AF%CE%BF%CF%85-m%CE%B5%CF%81%CF%8C%CF%80%CE%B7%CF%82/?utm_source=chatgpt.com

12 ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΗ ΠΩΓΩΝΙΑΝΗΣ

https://exploral.eu/explore/uploads/balkaneana/pdfs/56d5805185081.pdf?utm_source=chatgpt.com

14 ⁵⁴ LE CHIESE DELLA METAMORFOSIS A REPETISTA E DI ...

https://www.research.unipd.it/retrieve/e14fb26f-dc14-3de1-e053-1705fe0ac030/Completa2_Vassilicu.pdf?utm_source=chatgpt.com

41 **Θανασης β. κουγκουλος**

[https://www.researchgate.net/profile/Thanasis-Kougoulos/publication/](https://www.researchgate.net/profile/Thanasis-Kougoulos/publication/374068302_E-Epeiros_os_logotechnikos_mythos_ste_metapolemike_pezographia_Didaktorike_Diatribe_Tomeas_Mesaionikes_kai_Neas_Ellenikes_Ph)

[374068302_E-Epeiros_os_logotechnikos_mythos_ste_metapolemike_pezographia_Didaktorike_Diatribe_Tomeas_Mesaionikes_kai_Neas_Ellenikes_Ph](https://www.researchgate.net/publication/374068302_E-Epeiros_os_logotechnikos_mythos_ste_metapolemike_pezographia_Didaktorike_Diatribe_Tomeas_Mesaionikes_kai_Neas_Ellenikes_Ph)
[links/650c4120c05e6d1b1c1fd213/E-Epeiros-os-logotechnikos-mythos-ste-metapolemike-pezographia-Didaktorike-Diatribe-Tomeas-Mesaionikes-kai-Neas-Ellenikes-Ph-Panepistemiou-Ioannin.pdf?utm_source=chatgpt.com](https://www.researchgate.net/publication/374068302_E-Epeiros_os_logotechnikos_mythos_ste_metapolemike_pezographia_Didaktorike_Diatribe_Tomeas_Mesaionikes_kai_Neas_Ellenikes_Ph/links/650c4120c05e6d1b1c1fd213/E-Epeiros-os-logotechnikos-mythos-ste-metapolemike-pezographia-Didaktorike-Diatribe-Tomeas-Mesaionikes-kai-Neas-Ellenikes-Ph-Panepistemiou-Ioannin.pdf?utm_source=chatgpt.com)

43 **ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΜΟΝΙΜΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ 2021 ΚΑΤΑ ...**

https://www.statistics.gr/documents/20181/17286366/APOF_APOT_MON_DHM_KOIN.pdf/41ae8e6c-5860-b58e-84f7-b64f9bc53ec4?utm_source=chatgpt.com

48 53 **SearchCulture.gr | Πωγωνιανή (Ευρώπη ► Ελλάδα ► Περιφέρεια Ηπείρου ► Νομός Ιωαννίνων ► Πωγώνι)**

<https://www.searchculture.gr/aggregator/portal/ekt-places/geonames-places-earth/734558>

52 **Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών: Home**

https://ehm.gr/home/?utm_source=chatgpt.com

55 **T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı**

https://www.devletarsivleri.gov.tr/?utm_source=chatgpt.com